

JOSEF DOHNAL

FILOZOFICKO-ESTETICKÁ KONCEPCE OSOBNOSTI V DÍLE LEONIDA NIKOLAJEVIČE ANDREJEVA

Odraz reality v literárním díle je těsně spjat se světovým názorem umělce, skrze jehož vědomí se realita do uměleckého díla promítá. «Мировоззрение писателя охватывает не только политические явления, оно касается широчайшего круга вопросов — философских, общественных, исторических, моральных, эстетических, оно затрагивает взаимоотношения классов и понимание явлений природы, проблемы познания и вопросы судеб человеческой личности в обществе и т. д.»¹ Schopnost vědomě, programově proniknout do podstaty společenského vývoje a objektivně ji zobrazit v literárním díle je tak ve značné míře limitována ideologickou a společenskou příslušností spisovatele i prvky jeho individuality, jež je současně výsledkem interakce mezi biologickými a sociálními faktory, které spisovatele, resp. jeho osobnost formují, limitována je i svérázným „filtrem“ jeho vědomí, skrze který společenské jevy procházejí, kde se uskutečňuje jejich výběr, třídění a na jejich základě pak i odraz v literárním díle. Umělecké dílo se tak stává výsledkem složitého vztahu mezi individualitou spisovatele, jeho vědomím, světovým názorem, zvláštnostmi jeho psychiky a obklopujícími, formujícími a determinujícími ho faktory objektivní reality.

Složitá společenská situace poznamenala i literaturu konce 19. a počátku našeho století. Jedním ze spisovatelů, kteří mohou sloužit jako příklad pro to, jak obtížně se literatura dobírala odrazu reality, je i Leonid Nikolajevič Andrejev, jehož literární vývoj ho v závislosti na vývoji osobním zavedl do značného lidského i tvůrčího osamocení, třebaže se jeho dílo těšilo velké popularity a vyvolávalo četné souhlasné i polemické odezvy.

Naším cílem je všimnout si koncepce osobnosti v dílech Leonida Andrejeva, ukázat, v čem se mu podařilo dosáhnout umělecky přesvědčivého, realitě odpovídajícího zachycení osobnosti přelomu 19. a 20. století i v čem se projeví nedostatky a nepochopení společenské problematiky v její ekonomické determinaci a sociálně podmíněném formování a konání lidského individua.

Leonid Andrejev jako velice senzitivní spisovatel sám cítil tlak, který na

¹ Храпченко М. Б.: *Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы*. Москва, Советский писатель 1975, с. 39.

individuum vykonával velkovýrobní princip, vyhrocující rozpory mezi člověkem (individuem) a kolektivem prohlubující se dělbou práce, v jejímž komplexu se práce jedince i jedinec sám stával pouhým „kolečkem“ společenského výrobního a spotřebitelského „mechanismu“, ztrácel svoji celistvost, odcizoval se společnosti a současně přicházel i o možnost svobodného individuálního vývoje. A právě otázky svobody individua, jeho plného rozvoje a poměru k ostatním jsou úhelnými kameny Andrejevovy filozoficko-estetické koncepce individua.

Již v jedné z prvních povídek, jimiž vzbudil Andrejev pozornost (Bargamot a Garaska, 1898), objevuje se (byť poněkud překryt sentimentálním nádechem daným tím, že povídka vyšla ve velikonočním čísle časopisu *Kurjer*) problém lidské rovnosti a důstojnosti, tematika uražených a ponížených (pobuda Garaska) a poměru k nim lidí stojících na vyšším stupni společenského žebříčku (strážník Bargamot). Slitování, pocit jakési lidské sounáležitosti, který ovládne Bargamota, je však již v této povídce zahalen tajemnou záhadností sil, jež jako by sblížovaly lidi navzájem — tentokrát jde o auleolu zvláštní atmosféry velikonočních svátků. V Bargamotově vědomí se náhle „cosí“ probudí, objeví dosud neznámý a racionálně nezdůvodnitelný pocit, který jej dovede k tomu, že vezme Garasku do své rodiny a jedná s ním jako s rovným. Již tato povídka je pro L. Andrejeva příznačná jednak tím, že soucit s bližním je navozen vlastně iracionálně, náladou velikonočních svátků, není tedy uvědomělý, jednak tím, že otázka sociálních příčin nerovnosti obou hrdinů stojí mimo spisovatelovu pozornost. Tyto prvky v další Andrejevově tvorbě posilují své postavení, stávají se zřetelnějšími a tvoří spolu se základním pesimistickým pocitem a s motivy smrti základní prvky spisovatelovy filozoficko-estetické koncepce procházející celou jeho tvorbou. Všimněme si podrobněji dvou problémových okruhů — vztahu jedince a společnosti a vztahu mezi osobností a možností vývoje, jak je můžeme v Andrejevově díle vysledovat.

1. JEDINEC A SPOLEČNOST

Člověk je tvor společenský. Rodí se do společnosti na určitém vývojovém stupni, který je na jeho subjektu nezávislý. I samo vědomí člověka je „produktem“, který na individu, resp. na jeho biologických předpokladech závisí jen do jisté míry. „Vědomí je [...] hned od počátku společenským produktem.“² Vědomí lidí, jejich životní postavení i osobní vývoj individua jsou v takovém případě podřízeny postavení osobnosti ve společenské dělbě práce, díky níž je začleněn do systému výrobních vztahů, tzn. je určována jeho třídní příslušnost. To je objektivní nutnost, a pro osobnost to znamená, že je historicky určována a podléhá vývoji, jenž je dirigován objektivními zákony řídicími vývoj výrobních vztahů, vývoj základny i nadstavby konkrétní, historicky určené společnosti. Tato determinace má však i svoji druhou stránku: „[...] v obecných historických formách individuality je všechno společenské — vyjma sám fakt individuality, fakt, že společenské vztahy existují skrze individu-

² Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*, In: Marx, K. — Engels, B., *Spisy*, sv. 3, Praha 1958, s. 44.

ální životní proces [...]“³ Tento vztah má základní důležitost pro uměleckou literaturu. Chce-li totiž literatura „uchopit“ dobu, postihnout ji, je nemyslitelné, aby to udělala, aniž za základ bere zachycení lidských individuí. Abstrahovat od nich v umělecké literatuře nelze, naopak, individuum, jeho činy a jeho vědomí jsou základním kamenem pro stavbu literárního díla, ať už jde o dílo epické, kde jsou zobrazovány především činy, jednání a myšlenky postav, nebo o dílo lyrické, v němž se realita promítá do literárního díla prostřednictvím tzv. lyrického subjektu, to znamená prostřednictvím individuálního vědomí. Člověk-individuum je tedy prostředkem, s jehož pomocí proniká literatura k odrazu a chápání společnosti.

Přirozeně je tomu tak i v díle L. N. Andrejeva. On sám však nedokázal u svých hrdinů dostatečně přesvědčivě zobrazit závislost existující mezi jejich vědomím i postavením a historickou formou výrobních a společenských vztahů. Andrejevovi hrdinové jsou viděni mimo tuto determinaci. Je-li uvedeno jejich povolání, jež poukazuje na postavení ve společenské hierarchii (např. strážník, zloděj, gubernátor, terorista atp.), nejde vůbec o pokus zařadit postavu k nějaké třídě či společenské vrstvě, ale jde především o pokus tímto označením implikovat skladbu jejího vědomí, její jakousi modelovou psychiku. Fakt určující role společnosti na formování vědomí osobnosti i na její začlenění do této společnosti je v takovém případě opomíjen. Vyplyvá z toho i jeden dosti důležitý znak, který je pro Andrejevovy hrdiny typický: je-li hrdina chápán mimo determinaci prostředím na jistém stupni jeho historického vývoje, pak z toho plyne i odhození explicitních časových souřadnic. Každá společenská skupina, třída je v daném historickém okamžiku produktem předchozího vývoje, není dále neměnná a individua v jejím rámci mění v procesu směny generací své utváření podle toho, jak to odpovídá konkrétnímu historickému vývojovému stupni. Neexistuje obecná, nehistorická, modelová forma např. „vědomí zloděje“ atp., která by byla jednou provždy dána řadou neměnných, nevznikajících a nezanikajících znaků. „Společenské vztahy nejsou kulturními modely, typy reagování, formami vědomí atd., nýbrž jsou to objektivní pozice, jež zaujímají lidé v systému společenské výroby, vlastnictví, distribuce.“⁴ Ale právě tomu odporuje spisovatelovo pojetí osobnosti: nikoli konkrétní historická osobnost, nýbrž osobnost abstraktní, mimo společensko-ekonomickou determinaci stojící typ nespojený s žádnou společenskou třídou na konkrétním stupni jejího vývoje je osobností Andrejevova díla.

Člověk nemůže stát v literárním díle zcela mimo čas a prostor. Mluvíme-li o „nehistorické“ osobnosti, musíme naše tvrzení doplnit o to, že Andrejev sice zařazuje své hrdiny do prostoru určením místa (např. hrdina povídky Zloděj jede vlakem z Moskvy) popřípadě alespoň do Ruska, ačkoli konkrétní místo není určeno (např. povídky Gubernátor, Tma aj.) nečiní mu však vzhledem k univerzálnosti typů potíže dát osobě prostřednictvím jména příslušnost i k mimoruskému prostředí (např. povídky Jidáš Iškariotský, Satanův deník), jen zřídka je prostor zcela abstraktní (pov. Stěna). Také určení v čase je dáno údaji o okolnostech, rekvizitách či dalších jevech (např. vlak v povídce Zloděj, terorismus v povídkách Gubernátor a Tma). V pozdější Andrejevově tvorbě se však stále častěji setkáváme s tím, že osoby „ztrácejí“ svá jména, stávají se

³ Séve L.: *Marxismus a teorie osobnosti*, Praha, Svoboda 1976, s. 168-169.

⁴ Tamtéž, s. 291.

nadčasovými typy myšlení a jednání (Člověk v dramatu *Život Člověka*, Ten ve hře *Ten*, který dostává políčky, do jisté míry už i gubernátor ve stejnojmenné povídce; v povídce *Tma* si terorista vymyslí jméno, kterým ho má jeho spoléčnice nazývat, atp.), mizí i konkrétnější určení prostorová, jako např. v obou výše uvedených dramatech.

Andrejev se tak snaží programově vytvářet abstraktní osobnost, přičemž provádí hluboké sondy do její psychiky. A právě tento moment je prvkem, který přes všechnu spisovatelovu snahu vytvořit nadčasové modely vede čtenáře k poznání, že Andrejevovy postavy jsou těsně spjaty s určitou dobou. Andrejevův hrdina je povětšinou individualita stojící sama o sobě, od společnosti je do značné míry izolován nebo se o izolaci snaží sám zcela vědomě (gubernátor ztratí kontakt i se svou rodinou; hrdina povídky *Fixní idea* neví, je-li blázen nebo ne, neví tedy kam patří; Ten v dramatu *Ten*, který dostává políčky se plně izoloval od prostředí, do něhož patřil; od okolního světa se izoluje i hrdina prózy *Moje zápisky*). Održení člověka od společnosti v takové míře, v jaké je nacházíme v Andrejevově díle, je typickým znakem doby, do níž Rusko vstupovalo; „[...] kapitalismus odděluje individuurn od výrobních sil, [...] mění člověka ve zboží a zakládá společenské bohatství na krádeži pracovní doby i volného času co největšího počtu lidí [...]“⁴⁸ Teprve monopolní kapitalismus mohl zrodit ve vědomí individua hluboké rozpory takového charakteru, jaké nalézáme v Andrejevově díle.

Spisovatel se obírá problémy typickými pro dobu jemu současnou, unikají mu však skutečné příčiny nebyvalého růstu tlaku na jednotlivce a rozpadu systému jeho interakcí s obklopující ho realitou (lidmi, přírodou). Ať už dříve šlo o soulad či protikladné tendence nerozrušující celek, byl takto člověk-jedinec začleňován do celku společnosti a přírody jako jejich integrální součást. Tak se spolupodílel i na vytváření — a to je pro Andrejevovu tvorbu podstatné — etických norem a ideálů. V době rozpadu této dialektické celistvosti, kdy mizí vazby individua a jeho okolí, jsou nutně zpochybňovány i dosavadní mravní a etické normy. Nesoulad mezi jedincem a společností, resp. člověka obklopující realitou ve sféře vědomí, morálky bere Andrejev jako fenomén, jehož příčiny nehledá. Podstatná je pro něho ta okolnost, že je individuum vydělováno z „kolektivu“, roste jeho izolace i rozpory mezi ním a společností (a v jejich důsledku i konflikty ve vědomí samého jedince); jejich řešení se Andrejevovi nedaří najít; syntéza jedince a společnosti zůstává nedosažitelná.

Třebaže mnohé z toho, co popisoval, dosud se ve vědomí nejširšího okruhu lidí s takovou intenzitou nepromítalo, přesto se mu téměř geniálně podařilo proniknout do rozporů, které poukazovaly na nutnost změn v uspořádání společnosti. Tak daleko však on sám ve svém literárním díle nedospěl. Ačkoli se v revoluci 1905 angažoval, v jeho díle myšlenka revoluční přeměny nenabyla ztvárnění; od revolučních myšlenek se odklonil, jeho hrdinové nenašli cestu k odstranění iracionálního zla ve sjednoceném boji, ale zůstali osamocenými individualitami, které musely tlaku okolí podlehnout. Pocit odcizení přivádí jednotlivce až k tomu, že svoji existenci chápe jakoby oddělenou nejen od všech lidí, s nimiž se nedokáže sžít, ztotožnit, spojit svůj život, ale i od celé materiální sféry společnosti a institucí, které jsou součástí nadstavby dané společnosti.

⁴⁸ Tamtéž, s. 408-409.

2. OSOBNOST A VÝVOJ

Jestliže Andrejev staví ve svém díle osobnosti jako typy zdánlivě odtržené od konkrétního historického vývoje, nabízí se otázka, jaká je jeho koncepce vývoje osobnosti, proměn jejího vědomí, které je pro spisovatele prostředkem k odrážení vnějšího světa a vztahu individua k němu.

Vědomí Andrejevových hrdinů bylo v naprosté většině případů zformováno mimo čas zachycený v literárním díle. Takto „hotová“ osobnost je pak spisovatelem postavena do mezní situace, která vnějškově, tj. co do spletitosti dějových procesů, není nijak komplikovaná, ale přináší s sebou hluboký zásah do struktury vědomí osobnosti. Např. v povídce Tma přichází člen teroristické skupiny do veřejného domu pevně přesvědčen o správnosti své dosavadní dráhy s cílem ukrýt se před policií a zajistit si tak podmínky pro zdárné provedení teroristického aktu. Avšak během výměny názorů s prostitutkou, u níž se ukryl, jeho vědomí prochází procesem přestavby, takže v okamžiku zatčení je to už zcela jiný člověk – jeho vědomí bylo přestrukturováno, odpovídá naprosto jiné koncepci, než byla původní, jasně se stalo nejasným, mlhavým nebo bylo alespoň zrelativizováno. Podobný proces prodělává i gubernátor (povídka Gubernátor); důvodem ke změně v jeho vědomí je náhlý pocit viny po střelbě do bouřících se dělníků, niterný konflikt člověka plněním roli, jež je mu přisouzena jeho úřadem, a člověka-bližního zastřelených. V obou případech je však změna, ke které ve vědomí hrdinů dochází, motivována značně neurčitě a nutno podotknout, že opět nehistoricky a abstraktně. Terorista se rozhodne vzdát se dosavadního způsobu života i svých cílů jen proto, že nenachází odpověď na otázku, kdo mu dal právo, aby byl lepší než ukrývající ho prostitutka, a protože současně chápe, že nemůže pomoci všem v odstranění gigantického zla z jejich života. Na gubernátora doléhá pocit přestoupení odvěkého zákona, který zakazuje zabít člověka, s nímž je navíc spojen příslušností ke stejné skupině (zde národnosti), a dospívá k přesvědčení, že tentýž zákon diktuje jeho smrt. Příznačně přitom je, že dělníky nevnímá jako příslušníky jiné skupiny, třídy, a tudíž jako nepřátele. V obou případech je konkrétní událost jen jakousi spouští uvádějící do činnosti rychlé pochody v hrdinově vědomí, které na základě jakéhosi všelidského (to znamená opět abstraktního, nehistorického) a většinou i iracionálního principu (nejde o rozumový pochod, chybí hledání argumentů, absenteje kauzální propojení stavu před a stavu po, celý proces změny struktury vědomí probíhá téměř výhradně intuitivně) dospívá do nového stavu; ten je však opět jen jiným typem, resp. modelem abstraktního, nehistorického vědomí. Celý proces pak vytváří dojem, jako by nesprávné, iluzorní vědomí zformované neuvedenými okolnostmi před začátkem událostí zachycených v literárním díle dospívalo do stavu správného „pravdivého“ vědomí cestou, na níž se náhle zjeví subjektu v okamžiku zlomu celé nové vědomí v jakési zárodečné formě, z níž subjekt postupně poznává jednotlivé její prvky. Přitom pozornost spisovatele je soustředěna právě na proces ozřejmování nového stavu vědomí subjektu, na sledování přestrukturace jeho vědomí, jeho osobnosti.

Důsledkem toho, že vědomí hrdinovo je v naprosté většině případů podáno v procesu poznávání sebe samého, ale v jiném stavu, v němž se náhle ozřejmuje to, co dosud nebylo vědomí schopno pojmenovat, co bylo jen ve stavu tušeného, předvědomého, je snížení pocitu dynamiky. U Andrejeva, jak vyplý-

vá z uvedeného, nejde ani tolik o změnu stavu, jako o poznávání, pojmenování stavu. Stav vědomí, který novému, poznávanému stavu předchází, je někdy uveden (Tma), někdy je však pociťován jen na základě objevovaného stavu jako jeho paralela s opačným znaménkem (Gubernátor, Zloděj). V obou případech však je oslabena společensko-historická determinace obou stavů vědomí, které je tak opět spisovatelem odtrhováno od historicky se vyvíjející objektivní reality.

Vědomí individua je kromě toho relativizováno a zpochybňováno (krajním případem je povídka Fixní idea, v níž nakonec není hrdina schopen sám o sobě říci, zda je „normální“ nebo ne), případně jsou ukázány neznámé, někdy živočišné síly, jež se mohou za určitých okoností ve vědomí individua projevit a rozhodujícím způsobem ovlivnit jeho chování (Propast). Vědomí člověka odlučovaného od společenského vývoje tedy nepodléhá vývoji v pravém smyslu toho slova jako kauzálně propojeného řetězce přechodných stavů od počátku do konce vývojového procesu v daném stadiu, nýbrž se jen dobírá samo sebe, dospívá k sebereflexi, sebepoznání, jež však vedou ke zpochybnění individuálních schopností měnit cokoli na iracionálních (osudových nebo biologických) danostech ve vědomí samém. Snaha po sebereflexi vede k pohybu v kruhu — vědomí dané ve stavu mimo spojení s vývojem mimo ně samé může dospět pouze samo k sobě. Připojí-li se k tomu ještě základní estetická kategorie, která v koncepci osobnosti u Andrejeva převládá, totiž tragično, máme další důvod, který vede k pasivitě jeho hrdinů vzhledem k okolí.

V díle L. Andrejeva nacházíme velmi často motiv smrti nebo beznaděje. Přímo kosmický pesimismus, který z jeho díla často vyvěrá, má své kořeny ve spisovatelově koncepci smrti. Smrt nechápe jako přirozené zakončení životního cyklu, nýbrž jako iracionální princip, který lidský život končí krutě, zákeřně a zbytečně. Tváří v tvář takto pojímané smrti je potom jakýkoli vývoj a jakékoli lidské snažení zbytečné a předem odsouzeno k nezdaru. Individualizovaná bytost odtržená od historického vývojového kontextu nemůže najít východisko z této předurčenosti smrti ve směně a návaznosti, kterou nese vývojový řád, jenž bez přerušení postupuje od minulosti k budoucnosti. Andrejevova tvorba zná osobnost z tohoto kontextu vytrženou, její život není řetězec plnohodnotných událostí, nýbrž vyplnění mezery mezi dvěma podstatnými okamžiky — narozením a smrtí. V této diádě pak Andrejev přidává větší váhu smrti; sám fakt zrození však tím ztrácí smysl, resp. jeho smyslem je budoucí zánik. Tragika takové osobnosti, pochyby o smyslu jakéhokoli vývoje či života jako takového jsou pak zákonitým výsledkem, k němuž musel spisovatel dospět.

Andrejevova osobnost je osobnost daného času, osobnost s nepatrnou minulostí a žádnou budoucností. Je zajatcem přítomnosti. Nepotřebuje být aktivní, neboť veškerá aktivita pozbývá smyslu; byla by myslitelná pouze tehdy, předpokládáme-li ji jako výraz smysluplného pohybu směrem do budoucnosti, který však v Andrejevově díle chybí.

Člověk je u Andrejeva obklopen zlem. Stejně jako smrt, má i zlo své iracionální kořeny. Dobro, které může člověk vykonat, je tak malé, že ve srovnání se zlem ztrácí možnost dodat člověku naději na lepší život. Ten je potom jenom strastiplnou cestou, utrpením, z něhož není úniku, leč ve smrti. A ani ta ještě nemusí znamenat konec zla a pochyb, jak o tom svědčí povídka Klid, v níž spisovatel nepopírá možnost toho, že člověk nemá klid ani po smrti.

Andrejevova filozoficko-estetická koncepce osobitostí je výrazem světonázorové dezorientace ve vypjatém období. Andrejev se nedokázal natrvalo přimknout k žádné z progresivních společenských skupin, na světonázorových otázkách ztroskotalo do značné míry i jeho přátelství s M. Gorkým. Abstraktní humanismus, který mu bránil v tom, aby souhlasil s použitím násilných prostředků v boji se sociálním zlem, neumožnil mu pochopit VRSR. Přes světonázorové tápání se však jeho dílo stalo významnou součástí ruské literatury přelomu století, doby, jejíž pochyby, zklamání i skepsi zobrazil skutečně mistrovsky.

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОНИДА НИКОЛАЕВИЧА АНДРЕЕВА

Статья посвящена рассмотрению двух основных проблем — отношения личности к обществу и отношения личности к собственному развитию и прогрессу. Хотя Л. Н. Андреев стремился воссоздать будто бы вневременные переживания человека, эпоха наступившего капитализма, обострившего одиночество индивидуума, весьма ярко отразилась в его произведениях. Конкретная историческая обстановка вместе с неопределенностью идейных позиций писателя сказались и в трактовке смерти как события, ставящего под сомнение и лишаящего смысла всю жизнь человека, который, не имея будущего и теряя прошлое, оказывается в плену настоящего.